

Г.Ы. Серкебаева
С.Р. Боранбаев
Ж.Қ. Әділбекова

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
*Корреспонденция үшін автор: g.serkebaeva@mail.ru

Қазіргі қазақ тіліндегі көнерген лауазым атауларының «Кодекус куманикус» жазба ескерткішіндегі этнолингвистикалық сипаты

Аңдатпа. Мақалада орта ғасыр жазба жәдігері «Кодекус куманикустағы» көнерген сөздердің этнолингвистикалық сипаты талданды. Түркі халықтарының рухани, мәдени, әлемінің дүниетанымы мен тұрмыс-тіршілігінен мол хабар беретін құнды ақпарат көзі – орта ғасырлық жазба ескерткіштер болып табылады. Аталған тілдік құбылысты зерттеу тіл ғылымда көкейтесті мәселелердің бірі. Шетелдік және отандық түркологтардың тұжырымдары негізге алынды. Қоғамдағы тарихи үрдістер мен экстралингвистикалық әсерлерден сөз мағынасының кеңейіп жетілуі, я болмаса қолданылу ерекшелігіне қарай көнеріп, кірігіп, бірігуі не жаңа сипат алуы заңды құбылыс. Талдау негізінде «Кодекус куманикус» жазба жәдігеріндегі лауазым атаулары мен құқықтық-әкімшілік, әскери лексикаға қатысты көнерген бірліктері анықталды.

Әлемдік түркологияда жазба жәдігерлерді лингвистикалық, танымдық, тарихи, философиялық тұрғыдан зерттеу ісі әлдеқашан қолға алынған. Ғасырлар бойы даму барысында тіл жиылған бар байлығын тарих қойнауына жасырып, келешек ұрпаққа аманат ретінде жеткізіп отырады. Осы тұрғыдан келгенде «Кодекус куманикус» жазба жәдігерінің тілдік құрамындағы көнерген сөздердің өз дәуірінде қолданылуы мен қазіргі кезеңдегі қолданыс өрісінің қандай екенін ажырату негізгі мақсатымыз болып табылады.

Зерттеу жұмысының нәтижесінде алынған тұжырымдар түркі сөздерінің сөздігін құрастыруда практикалық маңызға ие болуы мүмкін.

Түйін сөздер: көнерген сөздер, этнолингвистика, әскерилингвистика архаизмдер, экстралингвистика, этнография, тарихи сөздер, этимология.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-67-75>

Кіріспе

Қазақ этносы ұлт болып қалыптасу процесі барысында сан мыңдаған тарихи жағдаяттарды басынан өткергені бәрімізге аян. Оның даму жолы бізге тас мүсіндер мен мәдени тарихи жазба ескерткіштер арқылы жетті. Жазба жәдігер Кодекус куманикус

тілінің құрамынынан, халқымыздың этникалық және тілдік тұрғыдан қалыптасуына ұйытқы болған Алтын Орда кезеңіндегі қыпшақ одағының мемлекеттік саяси құрылысын, ұлттың этномәдени дүниетанымын анықтаймыз. Ал сол этномәдени дүниетанымды этнолексикалық тұрғыдан қарастырған әлдеқайда маңызды болып табылмақ. «Этнолингвистика

өзінің бітім-болмысы, табиғаты жөнінен жалпы тарихи категория болып табылады. Себебі ол этностың қазіргісін ғана емес, көбінесе өткенін зерттейді. Ал этностың өткені оның этномәдени лексикасынан айқынырақ көрінеді» [1] - деген Е.Жанпейісовтің пікіріне сүйенсек XIII-XIV ғасырларда жазылған жазба жәдігер «Кодекус куманикус» бүтін бір қазақ этносының өткенінің айнасы іспетті.

Ұлтымыздың әр кезеңдегі дамуын бағамдау арқылы ұлттық дүниетанымымызға тереңірек сүңгі түсеміз, ғасырлар қойнауында жасырынып жатқан өткенімізден ақпарат алып, болашақты бағдарлаймыз. «Көне тамырлы этнолексика – халықтың этномәдени тарихы және тілдік процестері мен тілдік шығармашылығы туралы баға жетпес «ақпарат көзі» [2] - деген тілші ғалым Ж. Манкееваның пікірі ойымызды растай түседі.

Көнерген сөздер тарихи сөздер және архаизмдер болып екіге бөлінеді. Мақаланы жазу барысында орта ғасыр жазба ескерткіші Кодекус куманикустағы лауазым атаулары мен әкімшілік іс, әскери лексикаға қатысты көнерген бірліктердің лексика семантикалық топтарын ажыратып, этимологиялық мағынасын айқындадық. Сол сияқты қазіргі уақытта лингвист-түркологтар тарапынан берілген пікірлер мен жасалған зерттеулер жинақталды.

Өз дәуірінде «Кодекус куманикус» түркі тілдері оның ішінде қазақ тілінің тарихи дамуын көрсететін орасан зор бай сөздік қордан тұратын құнды ақпарат көзі болып табылады. Өйткені Орта ғасыр жазба ескерткіштері оның ішінде XIII-XIV ғасырларды қамтитын бұл жәдігер тілі қазіргі қазақ тілі лексикасының барлық тақырыптық топтарын қамтиды, сөздік қоры жалпы түркілік лексиканы құрайды. Орта ғасыр жазба жәдігеріндегі көнерген сөздердің этнолингвистикалық сипатын талдап танудың қазіргі уақытта маңызы зор.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында тарихи салыстырмалы, этимологиялық, сипаттамалы, теориялық тұжырымдарға сүйену, типологиялық әдістері мен тәсілдері қолданылды.

Талқылау мен нәтижелер

Қазақ тіл білімінде көнерген сөздердің зерттелу тарихына үңілетін болсақ өзіндік зерттелу тарихының қалыптасқанына көз жеткіземіз. Оған: белгілі түркітанушылар – В.В.Радлов, Л.З. Будагов, Ә.Наджип, Ә.Фазылов, Н.А.Баскаков, К.К.Юдахин, І.Кеңесбаев, С. Аманжолов, Ә. Қайдаров, Ә. Құрышжанов, Қ. Өмірәлиев, Е. Жұбанов, Ж.Досқараев, Ж. Сарыбаев, Е. Жанпейісов, С. Омарбеков, Р. Сыздықова, Б.Әбілқасымов, М.Б. Балақаев, К. Аханов, Ғ.Ғ. Мұсабаев, А.Ы. Ысқақов, Ж.Манкеева, Н.Уәлиевтердің еңбектері мен сөздіктерінен лексикалық ескі бірліктер мен лексикалық жаңа бірліктердің теориялық негіздері мен принциптері туралы тұщымды мәліметтер алуға болады. Көнерген сөздердің мағынасын ажырату барысында оларды мүлдем жарамсыз, ескірген деп қарауға болмайды, керісінше, көнерген сөздерді анықтау барысында ұлттың таным процессін, ұлттың генетикалық түп-тамырын, өзге халықтармен қарым-қатынасын, материалдық және рухани мәдениетін тілдік тұрғыдан танимыз.

Лексикологтар Ә. Болғанбаев пен Ғ.Қалиев көнерген сөздерді көнеру сипаты мен тілдегі қолданылу ерекшелігіне байланысты: «архаизмдер мен историзмдер деп екіге бөліп «Қазақ тілінің лексикасы» деген еңбегінде көнерген сөздердің көнеру дәрежесі 3 түрлі болады деп тұжырым жасайды: 1. Әбден ұмытылып, қолданыстан біржола шыққан көнерген сөздер. 2. Түбір қалпында жеке айтылмай, бірақ белгілі бір туынды сөздердің түбірінде сақталған көнерген сөздер. 3. Жеке сөздер ретінде қолданыстан шығып қалғанымен мақал-мәтел мен фразеологиялық тіркестердің құрамында әлі де қолданыла беретін көнерген сөздер [3, 176]. Көнерген сөздер көнелену дәрежесі мен себебі және қолданылу сипатына қарай өзіндік лексика жүйесін құрайды. Көнеру дәрежесі бойынша: а) мағынасы түсініксіз сөздер ә) мағынасы түсінікті, бірақ сирек қолданылатын сөздер болып бөлінеді және өз кезегінде ғалымдар архаизмдердің 7 түрін анықтаған.

Лингвист-ғалым Р. Сыздық: «Ертедегі ұшан-теңіз әдеби мұрамыз бен сөйлеу тілімізде кездесетін бұл күнде не мүлде түсініксіз

немесе мән-мағынасы өзгеше түсінілетін бір алуан сөздердің сырын ашу үшін олардың өздерін «сөйлеттік». Бұл сөздер өз табиғатын таныту үшін ғана сөйлеп қоймайды, халқымыздың өткендегі тарих көшінен де хабар береді», - [4,7] деген пікіріне сүйенетін болсақ шын мәнінде «Кодекус куманикус» жазбасындағы сөздерді сөйлету арқылы өткенімізден хабар алып, тарихымызды түгендейміз.

Жазба жәдігер құрамынан лауазымдық атауларды анықтау барысында қыпшақ хандығы құрамында белгілі бір саяси-әлеуметтік мемлекеттік құрылым болғанын анықтау, сондай-ақ лауазымдық атаулар, әскери қару-жарақтар мен әкімшілік-құқыққа қатысты тарихи бірліктер мен архаизмдерді тауып, олардың қазіргі қазақ тіліндегі этнолингвистикалық сипатын таныту қазіргі кезең үшін маңызды шаруа болып табылмақ.

«Кодекус куманикус» жазба жәдігері құрамынан бірнеше көнерген лауазымдық атауларды кездестіруге болады, «Qan» – Кодекус куманикуста ел басқарушы мағынасында берілген, «хан» – парсы тілінен енген кірме сөз – билеушінің титулы [5, 164]. Дәл осы анықтаманы «Көне түркі сөздігінде» (ары қарай ДТС) правитель; повелитель, - [6, 442] деп берген. Бұл лауазым кезінде хандық мемлекеттің ең жоғарғы билеушісіне берілген, атадан – балаға мирас ретінде. Түркі қағанаты ыдыраған соң қарахан, қимақ, қыпшақ, қазақ ел билеушілері хан лауазымын иемденгені тарихтан белгілі. Жүсіп Хас Хажиб қаған сөзін мемлекет басшысына [7, 30, бәйіт: 82, 85, 86, 93,

102, 104, 115], ал ханды тек «тауғач Бұғра хан» немесе «Учорду хан» дегендерге арнап қолданады [7,30, бәйіт: 29, 60, 66, 3815, 5569], Р. Сыздық: «Хан – ең жоғарғы билеуші, монарх, ру-тайпалардың билеушісі. Мысалы: Шыңғыс хан, Жошы хан, Борис хан (Годунов), 2) Мөңкү хан, Боданчар хан» деген мәлімет келтіреді [8,328]. Қазақ билігі хандық құрылымнан тұрды, ең соңғы хандық лауазымын алған – Кенесары хан, халқымыз ханды аса қатты құрметтеген, елді мықты хан билесе «қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын» мамыражай тұрмыс болады деген аңызға сенген, сол үшін де ханға аса құрметпен қараған. Халық арасында: «ханға қарсылық құдайға қарсылық»,

«хан келсе – құт, кетсе – жұт», «ханда қырық кісінің ақылы бар», - деп әлеуметтік құқығын айшықтап жоғары бағалаған оны үлкен кие, ұрпақтан ұрпаққа қонатын құт деп топшылаған. Бұқар: «Қорғанды шаһар қаласын...» толғауында «қойға қошқар құт болса, қозы құрттан өлмейді, ... ел иесі құт болса, халқы ала болмайды [9,89] – десе, Дулат ақын Әбілмансұрдың «Әбілмансұр хан болды, хан болмады қазаққа, ағарып атқан таң болды» [9, 198] – деп жырлаған. Алайда, тарихтан белгілі ханнан халықты жоғары қойған кездеріміз де бар: «хан еріксе, қара халық ханның ойыншығы болады», «халық қаласа, хан қайығын береді», «хан халықтан үлкен емес» деп, халықтың жағдайын жасамаған жағдайда «хан талау», «ханды талақ ету» рәсімдері де орындалған. Қазіргі кезде хан сөзі көнеріп, қолданыстан шыққан, тарихи шығармалар мен жазба жәдігерлерде кездеседі, алайда қазіргі кезде «хандай» болсын, «халықтың қамын ойлайтын тұлға» болсын деген ырыммен, күрделі адам есімдерінің бір сыңары ретінде, Хангелді, Хантөре, Алихан, Алмахан, Ханшайым, Нұрханым түрінде кездесіп отырады. Сондай-ақ ұлттық ойын асықта «хан ойыны» және шахмат ойынында ең күшті тас «хан» болып саналатынын да атап өтуіміз керек.

Кодекус куманикустың лексикалық құрамында *tādǰ* – сөзін кездестіреміз, сөздікте тәж ханның басына патшалықтың белгісі ретінде киетін арнаулы сәндік бас киім ретінде берілген. Қазіргі кезде тәжді тек патшалық, ұстайтын елдер патшалары мен патшайымдары, мысалы Британ патшасының тұқымдары киді. Мәселен ДТС-те: «Тәз» – сөзі – «корона, венец» - деп берілген [6, 442]. Хандық биліктің жойылуына байланысты «тәж» тек Тәжен, Тәжігүл, Тәжімұрат, Тәжіанар секілді адам есімдеріне пайдаланылады. Халқымыз: «алтын – жай тас, босқа жатқан жердегі, қазып алса – бек тәжінің өрнегі» деп алтынның қасиеті жайлы айтса «ақыл деген алтын тәж, әр басқа қона бермейді» деп ақылды алтын тәжге балайды.

«Orda» – орда, Кодекус куманикустағы мағынасы мемлекет басшыларының тұрағы мағынасында қолданылған. Р.Сыздық: «Орда, орду – территориялық саяси бірлестік, жұрт;

хан резиденциясы. Ханның улуғ хатунлары тұратын мекенжайы. Чингиз хан бу йыларда йазғысын өз ордасында ерді. Эммә Шығай ханның хатунлары көб ерді. Мағлум машһур үч ордасы бар ерді» [8, 326]. Тарихтан белгілі Алтын Орда, Ақ Орда, Көк Орда, Ноғай Ордасы секілді мемлекет атаулары болды. XVIII-XIX ғасырдағы европа және орыс оқымыстылары жүздерді орда деп атаған мәліметтерді де кездестіреміз. Халық мақалдарында «Атадан бата алмай, үй болмас, Ордадан үлгі алмай, би болмас» деп орданы қасиетті орын ретінде көрсетсе, Майқы би: «Халқыңды билеместен, өз ордаңды билеп ал» деп отбасын бағындыра алмаған, халқын бағындыра алмайтынын көрегендікпен айтып кеткен. Сол сияқты халқымызда: «Отызында орда бұзбаған, қырқында қамал ала алмайды» деген де сөз бар. Орда бұзу ол жауға шабу, қамал алу емес, өзіңдегі жауды жалқаулықты жеңу мағынасында, өзіңді тәрбиелей алмасаң, нәпсіңді тыймасаң «орда бұза алмағаның» ары қарай дами алмайсың дегені. Қазіргі кезде орда сөзі хандық биліктің жойылуына байланысты хан отыратын жер емес, әкімшілік орын мағынасында қолданылады. Оған дәлел, президент резиденциясының – Ақ Орда деп аталуынан да байқасақ болады. Сондай-ақ, қазақ тілінде «ордалы жылан» «ордалы құлан» деген тіркестер де бар, мағынасы «үйір» деген мағынаны білдіреді.

«Soltan» – Кодекуста ел билеуші мағынасында берілген, бұл да мирасты лауазым, ақсүйек тұқымына беріледі. Араб тілінде султун – тақсыр, патша, жоғары билік жүргізуші дегенді білдіреді [5, 138]. Р. Сыздық өз еңбегінде мынадай сипаттама береді: «Султан – 1) титул: ханзада. Қазақ хандарының өкілдеріне (төрелерге) қатысты қолданылған: Жәнібек сұлтан, Келімберді сұлтан, Шаһ Бұтақ сұлтан. 2) титул: хан ұрпағы. Жалқы есіммен келеді. Тоқтамыш ханның оғланлары бу турур: аууал – Жалаладдин султан, екінші Кучук султан, төртінші Келімберді султан. [Булғайыр ханның] оғлы Шаһ Бутақ султан турур. Жаныбек султан һәм Булғайыр ханның нәслідін тутур» [8, 327]. Қазіргі кезде сұлтан лауазымы тілдік қолданыстан шыққан сөз, мағынасы сол қалпы сақталынған, адам есімдеріне бірігіп,

тұлғалы есімдер пайда болған – Сұлтанбай, Сұлтанбек, Сұлтанғал, Бисұлтан, Айсұлтан, Нұрсұлтан, Бексұлтан, Сұлтанқұл. Кеңес дәуірі кезінде хан тұқымдарының ықпалын әлсірету үшін, хандық билікті жою мақсатында «Аға сұлтандарды сайлау хақында» ережесі жасалынғаны тарихтан аян, осы кезеңнен бастап ел басқаруға хан тұқымы ғана емес, қарапайым халықтың арасынан адамдар сайлана алатын болған. Қазіргі кезеңде «сұлтан» сөзі көнерген тарихи сөз, тілдік қолданыстан шыққан, лауазым ретінде қолданылмайды. Халқымыз мәрт, ақылды, білімді, сымбатты жігітті «жігіттің сұлтаны» деп бағалаған. Ал кейбір халық мақалдарында: «басына бәле тілеген адам, сұлтанның сөзін қайырар», «қойды құртан бүлдіреді, елді сұлтан бүлдіреді» деп сұлтанның әлеуметтік дәрежесін жоғарлатып та көрсеткен..

«Веу-ходжа» – сөзі Құмандар кодексінде ел басқарушы, билік иесіне берілген лауазым мағынасында тіркесіп бірге қолданылады. Хожа – парсы тілінен кірме сөз, ұстаз, мырза, бай, көпес, қожайын, ие – деген мағына береді. Құтадғу білікте Жүсіп Хас Хажіб: бей және білгі сөздерін қолданады сол сияқты «бей» негізінен әміршіге берілген атақ ретінде айтылады [7, 163, 1950-бәйіт]. «Өздерін Мұхаммедтің ұрпағымыз деп есептейтін үстем тап, ақсүйектер табы; ислам дінін уағыздаушылар» - [5,90] Сол дін уағыздаушы қожалардың ұрпақтары қазір де бар, сондай-ақ біріккен тұлғалы адам есімдерінде кездеседі. Қожа, Қожаберген, Қожанияз, Нұрқожа, Бекқожа, Баққожа, Балқожа, Белқожа. Ал, би сөзі шамамен XIV-XV ғасырларда жиі қолданылған, алғашқыда ел басқарушы, ел билеуші мағынасында қолданылса, кейін бастапқы семантикалық-тілдік реңкінен ажырап, сөзге шешен, батыр, кесімді төрелік айта білуші, үкім шығарушы, бітістіруші, батагөй елдің басын біріктіре алатын басқарушылық қасиетке ие тұлғаға берілетін лауазым болып ауысқан. Бұқар жырау «аталыдан би қойсаң, адаспас жол мен жобадан, атасыздан би қойсаң, босамас аузы парадан - [9, 100], десе, халық «әділ бидің елін дау араламайды, әділ патшаның елін жау араламайды, «әділ бидің өлгені – сөзінің болса жалғаны. Ғұламаның өлгені – болмаса тәлім

алғаны» деп бидің қоғамдағы орнына сипаттама берген.

«Beg» – аталған жәдігерде бег лауазым, қожайын, ханзада мағынасында, Орхон-Енисей ескерткіштерінде қағанның мемлекет ісінде көмекшілері болған, оларды «бектер» деп атаған. Бұл лауазым адамның тегіне ортасына қарай берілмеген, елге істеген жақсы қасиеттері, білімі, білігі жоғары, батыр адамдарға берілген. Оған дәлел: М. Қашқари: «ХІ ғасырда Қарахан мемлекетінің үлкен қызметкерлері осы лауазымды иеленді. Сол кезеңде кездесетін «бекеш» атағынан «бег» сөзі алынған» - деп көрсетеді [10, I, 414].

«Basqaq» – Кодекус куманикуста бастық деген мағынаны береді, о баста «басқақ» – сөзі ханның мөрін ұстаушы, сонымен бірге басқарушы, алым-салық жинаушы, қазіргі кезде жер атауы, ауру атауы ретінде сақталынған, тілдік қолданыста жоқ көнерген сөз.

Кодекус куманикустан тек хан айналасындағы ел басқаратын лауазым иелері мен әкімшілік істеріне қатысты аталымдарды ғана емес, отбасы мүшелері және оның айналысындағы тұлғаларға қатысты да көнерген сөздерді кездестіреміз, «qan qatonı» – «qatunı» – хан қатыны, «soltan qatonı» – «qatunı» – сұлтан қатыны деген сөздердегі qatonı – qatunı – қатын сөзі архаизмге айналған ұғым, бастапқы мағынасы ақсүйек, білімді, әйгілі атақты басқарушы тұлғалардың жары немесе анасына берілетін дәрежелік атау болған. Сына жазуларда да «қатын» сөзі кездеседі, «қатын» сөзі «ханым» деген «ел анасы» деген мағынаны берген. Орхон-Енисей түркі ескерткішінде «анам – қатын» деген мадақтау, мақтау кездестіреміз. Рабиға Сыздық: «хатун – 1) әйел (жалпы). уа хуб йүзлүк, көркемлүк хатунларны алғайлар; 2) ханның, хан ұрпағының әйелі, титул. Чингиз ханның йақын беш йүз хатуны бар ерді; 3) (біреудің) әйелі, жұбайы, қатыны. Бу хатунлардын үч оғул туғды; 4) ханның некелі әйелдерінің титулы, жалқы есіммен келеді. Буралуһ хатун, Имтас Орда Текин хатундын туғуб ерді. Добун Байан Алан қуа хатунның ері ерді. Чингиз ханның барча хатунлары ічінде бу беш хатундын улуғ хатуны, ордасы йоқ ерді» [8, 329] - деген мәлімдеме береді. Кодекус куманикуста «Oxlan», «Oxlandar» бала – балалар,

қызметшілер деген мағынада беріледі. Ал тарихи деректерде шыңғыс ұрпағы әулетінің билік құрмаған мүшелері осылай аталынды. Р.Сыздық: «Жамиғ ат-тауарихта», оғлан – ханның титулы жоқ ұрпақтарының баласы, ханзада; хан-сұлтандардың балалары. Чингиз хан өз оғланларына ләшкәр бөліп берді. Ай, оғланларым, аңлаңыз бу дүнийадын сафар қылмақ уақты меңә тиіб турур [8,326] деген түсініктеме береді.

«Qaravaş küñ», «evdägi ерсі», «evdägi qiz», «ерсі» - «cün – ayel», quluqçı, секілді қазіргі кезде қолданыстан мүлдем шыққан, мағынасы түсініксіз тек тарихи шығармаларда қолданылатын үй қызыметші, басыбайлы күндерге берілетін аталымдар да бар. Күңи – сөзі қазіргі кезеңде таптық бөлінудің жоюылуына байланысты қолданыстан шыққан сөз, осындай архаизмнің қатарына «Кодекус куманикуста» кездесетін «yalcı» – сөзін де қосамыз, бұл сөзді дәуірі өзгерген басқа сөзбен ауыстырылған сөздер қатарына жатқызамыз. Қазіргі кезеңде жалшы жалданып өз еркімен жұмыс істеп, тиісті еңбекақысын алатын адамдарға қатысты айтылады.

Кодекус куманикус жазба жәдігері құрамнан арнайы әкімшілік-әскери-құқықтың істі жүргізуші тұлғаларға арналған лексемалар тобын да кездестіруге болады. Өйткені қыпшақ ұлысында әскери ұйым мен әскери-әкімшілік басқару жүйелеріне ерекше мән берілген еді. Осы кезеңнің өзінде мемлекеттік істер жүргізіліп, ақсүйектер көршілес және алыстағы елдердің билеушілерімен хат жазысып отырған және келіс сөздер жүргізілген, ел ішіндегі саяси әлеуметтік мәселелер шешіліп отырған. Олар: Bitikçi – бітікші, baqçı – bitikçi – сөзі Кодекус куманикуста хатшы мағынасында, хатшы санақшы, жазушы мағынасындағы деп түсініктеме берілген. Бітікші – жаугершілік соғыстар мен жорықтарда тыңшы, бітістіруші, табыстырушы көшірмеші, хатшы, іс жүргізуші, басшылық қызметті де атқарушы, құжаттарды көне түркі тілінде жүргізуші, көршілес елдер тілін, тұрмысын меңгерген, саясатты меңгерген сауатты лауазым иесі болып саналған. Уағуісі – Кодекус куманикуста жарғышы, жарлық айтушы мағынасында беріледі, қазіргі кезде

жарлық арнайы сот өкілдер тарапынан сот процесінде, әкімшілік істінде шығарылады. «Жарлық» – монғол тілінен кірген кірме сөз, кезінде монғол хандары жазбаша хат түрінде жарлықтар шығарып отырған. Дәл қазіргі кезеңде жарлық сөзі сол қалпында қолданылды. Жарлық сөзі бастапқы мағынасында қолданыста бар бірақ, қазіргі кезде құқықтық, нормативтік тұрғыдан қолданылады, арнайы жарлықшы лауазымы қазіргі кезде қолданыста жоқ, тек тарихи шығармалар мен көне, орта жазба жәдігерлерінде сақталынған. *Bögävül* – аталған жәдігерде сот қызметкері мағынасында беріледі, қазіргі кезде қолданыстан шыққан, мағынасы түсініксіз, арнайы сөздіктер арқылы ғана түсінілетін сөз, тек тарихи жазба жәдігерлерде қолданылады, *tögä* – төрәчі, «төреші» алғашқы мағынасы Шыңғыс хан тұқымынан шыққан қазақтың үш жүзіне кірмейтін дербес ақсүйек тұқымы аталған, кодекус куманикуста заң мағынасында беріледі. Қазіргі кезде алғашқы мағынасы қолданылады, «төрәчі «төреші» – сотта төрелік етіп, үкім кесуші емес, спорттық ойындарда төрелік айтушы (арбитр) мағынасымен шектеліп қалған» [11]. *Hökümci* – кодекус куманикуста заңгер, заңтанушы мағынасында берілген. Қазіргі кезде үкім – соттық, қылмыстық істе, сотталушының кінәсіз немесе кінәлі деп танудың басқа да салдарын белгілейтін шешім, ал арнайы өкімші деген лауазым жоқ.

Әскери лексика қай заманда болмасын өзіндік маңызы бар, әскери мазмұнды танымдық сипатты білдіретін біріліктер болып табылады. Алтын Орда кезеңінде жер-суды, елді сыртқы жаулардан қорғау үшін жүргізген қорғаныс-шабуылдар әсерінен әскери лексемалар дамыды. Кодекус куманикус жазба жәдігері құрамынан қару-жарақ атаулары мен әскери лауазым атауларын жинақталып, олардың әрқайсысының нақты мағынасын ажырата отырып олардың көнеру, ескіру табиғатын қарастырдық. Қару-жарақ, әскери лексемаларға қатысты XVIII-XIX ғасырларда европа, орыс зерттеушілері Т.В. Аткинсон, П.С. Паллас, В.В.Радлов, А.И. Левшиндер тарихи, лингвистикалық еңбектерінде қазақтың қару-жарақтарының түрлеріне сипаттама ғана берді. Ал қазақтың қару-жарағын

этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеген Ә.Қайдардың, Н. Уәлидің, Т. Байжановтардың еңбектерінде қару-жарақ атауларының қалыптасуы, ерекшеліктері қарастырылған, жазба жәдігер құрамынан тарихи бірліктерді де, архаизмдерді де кездестіреміз. Кодекус куманикуста «*čeri*» - әскер, «*čeri bači*» - әскер басы деген мағынада берілген. *Zindan* – аталған жәдігерде зындан, абақты мағынасында, тұтқындарды қамайтын орын мағынасында берілген, *sančiš* – соғыс мағынасында, *maudan* – жазық, ұрыс алаңы, *šatir-šatir* - әскери шатыр мағынасында, *qol* - әскер мағынасында, *yaui* - соғыс, *yasman* - қуты, фляга, *saui* - қару, *tulxa* - дуылға - соғысқа, ұрысқа атанарда сарбаздың басына киетін темірден жасалынған қорғаныс бас киім ретінде берілген, *yaу* - жай, *садақ*, *yaуši* - садақ жасаушы, *охсi* - жебе жасаушы, *kübä-kübä* - темір дуылға, *qiliš* - қылыш аттың үстінде ұрыс жүргізу үшін қолданылған суық қару ретінде берілсе, қазіргі кезде атты әскердің жойылуымен, оқ дәрінің пайда болуына байланысты қылыш көп қолданылмай, тек салтанатты рәсімдерде ұстайтын сәндік қаруға арналған. Халық арасында: «қылышынан қан таму» - қатігез мағынасында, «қос жүзді қылыш» тұрақты тіркестері, сондай-ақ, «иілген басты қылыш кеспес», «ұсынған мойынды қылыш кеспес», «қалы кілем түрге керек, алмас қылыш ерге керек», «қылыш тәнді жаралайды, өсек жанды жаралайды», «қос қылыш бір қынапқа сыймайды», «жау кеткен соң қылышыңды көңге шап», «қылышыңды жауға шаппасаң, жүзі тиер өзіңе, ұшы тиер көзіңе», «қылыш жарасы бітер, тіл жарасы бітпес», «асыл сөз – наркескен қылыштай, жасық сөз – өтпес пышақтай» секілді қылыштың әр түрлі сипатта халық мақал-мәтелдерінде кездеседі, «*Alpatut*» – кодекус куманикуста батыр мағынасында беріледі. Күлтегін ескерткішінде алпағу формасында кездеседі. М.Қашғари сөздігінде жаужүрек, батыр деп түсіндіріледі [10, I, 174]. Қазіргі кезде алпауыт – сын есім алпауыт жігіт, алпауыт адам екен – деп үлкен, ірі дегенін бар дегенді білдіреді.

А. Махмутов: «Көнерген сөз тез арада құрып кетпейді, әуелі халықтың күнделікті жиі қолданып жүрген актив сөздерінің қата-

рында болып кейін сирек қолданылатын пассив сөздікке ауысады, содан кейін бірте-бірте ұмытыла бастайды да, ақырында сөйлеуші көпшілікке мүлде түсініксіз болып қалады» - дейді [12]. Оған дәлел Кодекс куманикус жәдігеріндегі көнерген сөздер тізбесі болса керек.

Қорытынды

Көнерген сөздердің көнеру тарихы мен мағыналық даму табиғатын қарастыру барысында тек лингвистикалық қана емес, этнографиялық, географиялық, тарихи зерттеулер мен материалдарды қарастыру қажет, ата-ба-

бамыздың терең дүниетанымы мен ой тұжырымын, тыныс тіршілігін көнерген сөздердің табиғатын ашу барысында көз жеткіземіз. Кодекс куманикус жазба жәдігеріндегі лауазым атаулары мен қару-жарақ әскери лексикаға қатысты сөздердің көнерген сөздердің табиғатын ажырату барысында қазақ этносының түрлі тарихи және мәдени байланыстары, этникалық даму процестерінің ерекшеліктерін, әкімшілік, сот ісі, әскери істі жүргізуде асқан шебер болғанын таныдық. Ойымызды түйіндейтін тарихи жәдігерлерін бетін парақтау барысында ескінің көзі көнерген сөздерді жаңғыртып, тілдік қорды байытып отыруға болатынына көзміз жетті.

G.Y. Serkebaeva, S.R. Boranbayev, J.K. Adilbekova

M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Ethnolinguistic characteristics of obsolete titles of positions in the modern Kazakh language from the written monument «Codex Cumanicus»

Abstract. This article describes the ethnolinguistic nature of loanwords in Codex cumanicus, an artifact of medieval writing. Medieval written monuments are a source of valuable information that broadly reflects the spiritual, cultural, world outlook and way of life of the Turkic peoples. The study of this linguistic phenomenon is one of the urgent problems in language science. The conclusions of foreign and domestic Turkologists are taken as a basis. It is natural that from historical processes and extralinguistic influences in society there is an expansion, merging, unification of the meaning of a word, depending on the specifics of its use. Based on the analysis, the names of positions and units related to legal-administrative, military vocabulary in the Codex Cumanicus notebook were identified.

The study of written artifacts from linguistic, cognitive, historical, and philosophical points of view has been conducted in world Turkology for a long time. For centuries, the language has kept all its wealth in the depths of history and passed it on to future generations as an amanat. From this point of view, the main goal is to consider the use of words in the linguistic composition of Codex Cumanicus in its era, and to establish what the field of use of these words is at the present stage.

The conclusions obtained as a result of the research work can be of practical importance when compiling a dictionary of Turkic words.

Keywords: obsolete words, ethnolinguistics, military linguistics, archaisms, extralinguistics, historical words, etymology.

Г.И. Серкебаева, С.Р. Боранбаев, Ж.К. Адильбекова

Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Казахстан Шымкент

Этнолингвистическая характеристика устаревших в современном казахском языке наименований должностей из письменного памятника «Кодекс куманикус»

Аннотация. В данной статье описан этнолингвистический характер заимствованных слов в «Кодекс куманикус» - артефакте средневековой письменности. Источником ценной информации, которая ши-

роко отражает духовное, культурное, мировое мировоззрение и быт тюркских народов, являются средневековые письменные памятники. Изучение данного языкового явления является одной из актуальных проблем в языковой науке. За основу взяты выводы зарубежных и отечественных тюркологов. Закономерно, что из исторических процессов и экстралингвистических воздействий в обществе происходят расширение, слияние, объединение значения слова в зависимости от специфики его использования. На основе анализа были выявлены названия должностей и единицы, относящиеся к право-административной, военной лексике в записной книжке «Кодекс куманикус».

В мировой тюркологии уже давно ведется изучение письменных артефактов с лингвистической, познавательной, исторической, философской точек зрения. На протяжении веков язык хранил все свое богатство в недрах истории и передавал его будущим поколениям как аманат. С этой точки зрения основная цель состоит в том, чтобы рассмотреть использование слов в языковом составе «Кодекс куманикус» в его эпоху, и установить, каково поле использования этих слов на современном этапе.

Полученные в результате исследовательской работы выводы могут иметь практическое значение при составлении словаря тюркских слов.

Ключевые слова: устаревшие слова, этнолингвистика, военное языкознание, архаизмы, экстралингвистика, исторические слова, этимология.

Әдебиеттер тізімі

1. Жанпейісов Е. Этнолингвистика. // Ана тілі. – 1994. – № 3. – 21 б.
2. Манкеева Ж.А. Этнос тілі табиғатының ерекшеліктері // Тіл тарихы және сөз табиғаты: ғылыми мақалалар жинағы. - Алматы: Арыс, 1997. — 7 б.
3. Қалиев Ф., Болганбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. - Алматы. Сөздік-Словарь баспасы, 2006.
4. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Санат, 1994. – 272 б.
5. Өтемісова Г.Ж. Қазақ тіліндегі көнерген аталымдар лұғаты. – Алматы, 2011.
6. Древнетюркский словарь. – Ленинград: «Наука», 1969. – 676 с.
7. Баласағұн Ж. Құтты білік. - Алматы, 2019.
8. Сыздықова Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. – Алматы, 2009.
9. Ай заман-ай, заман-ай. - Алматы, 1991.
10. Қашқари М. Түрік сөздігі. 3-кітап. Ауд. А. Егеубай. – Алматы: Хант, 1998. – 600 б.
11. Құдасов С. Ж., Төребекова С. Армян жазулы қыпшақ ескерткіштері. – URL: <https://dergipark.org.tr/download/article-file> (қаралған күні: 15.06.22).
12. Махмұдов А. Қазақ тіліндегі көнерген сөздер. – Алматы, 1963.

References

1. Zhanpeisov E. Jetnolingvistika [Ethnolinguistics], Ana tili [Native language], 3, 21 (1994).
2. Mankeeva Zh.A. Jetnos tili tabigatynyn erekshelikteri [Features of the nature of the language of Ethnos], Til tarihy zhane soz tabigaty: gylumi makalalar zhinagy [The history of language and the nature of the word: a collection of scientific articles] (Almaty: Arys, 1997, 7 p.).
3. Kaliyev G., Bolganbaev A. Kazirgi kazak tilinin leksikologijasy men frazeologijasy [Lexicology and phraseology of the modern Kazakh language] (Sozdik-Clovar', Almaty, 2006).
4. Syzdykova R. Kazak tilindegi eskilikter men zhanalyktar [Old and new in the Kazakh language] (Almaty, 2009).
5. Utemisova G. Zh. Kazak tilindegi konergen atalymdar lugaty [Old and new in the Kazakh language] (Almaty, 2011).
6. Drevnetjurkskij slovar' [Ancient Turkic Dictionary] (Leningrad: «Nauka», 1969, 679 p.).
7. Balasagun Zh. Kutty bilik [Kutty bilik] (Almaty, 2019).
8. Syzdykova R. Kazak tilindegi eskilikter men zhanalyktar [Old and new in the Kazakh language] (Almaty, 2009).
9. Aj zaman-aj, zaman-aj [Eh, time, time] (Almaty, 1991).